

2/2023,
mart-aprel
(№ 00064)

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА БЎЛАЖАК МУТАХАССИСЛАРНИНГ КОММУНИКАТИВ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Мусаханова Гулнора Мавляновна

ТДИУ "Инновацион таълим" кафедраси доценти, педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори, (PhD). Тошкент, Ўзбекистон.
gulnaramusahanova02@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0268-0292

DOI: https://doi.org/10.55439/EIT/vol11_iss2/i40

Аннотация

Ушбу мақолада муаллиф томонидан бугунги кунда бўлажак мутахассисларнинг коммуникатив компетенцияларини ривожлантириш, бўлажак мутахассисларнинг касбий фаолиятларида коммуникатив компетенциянинг ўрнини ўрганиш борасида амалга оширилаётган ишлар, ушбу жараёнда учраётган муаммолар борасида фикр юритилган.

Калит сўзлар: коммуникатив, компетентлик, таълим, компетенция, мутахассис, замонавий ёндошувлар, педагогик фаолият.

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Мусаханова Гулнора Мавляновна

Доцент кафедры ТГЭУ «Инновационное образование», доктор философии по педагогическим наукам (PhD). Ташкент, Узбекистан.

Аннотация

В данной статье автором рассматривается проблема проводимой работе по развитию коммуникативной компетентности будущих специалистов, изучении роли коммуникативной компетентности в профессиональной деятельности будущих специалистов и проблемах, возникающих в этом процессе.

Ключевые слова: коммуникативность, компетентность, образование, компетентность, специалист, современные подходы, педагогическая деятельность.

DEVELOPMENT OF COMMUNICATION COMPETENCES OF FUTURE SPECIALISTS IN THE SYSTEM OF HIGHER EDUCATION

Musakhanova Gulnora Mavlyanovna

Associate Professor of "Innovative Education" Doctor of Philosophy in Pedagogy, PhD. Tashkent, Uzbekistan.

Abstract

In this article, the author discusses the ongoing work to develop the communicative competence of future specialists, given the results about the study of the role of communicative competence in the professional activities of future specialists and the problems that arise in this process.

Keywords: communication, competence, education, competence, specialist, modern approaches, pedagogical activity.

Кириш

Бугунги кунда жамият тарихий тараққиётининг барча босқичларида юқори малакали мутахассисларга юксак талаблар қўйилган. Ҳозирги вақтда ишлаб чиқаришнинг ҳар қандай соҳаси учун мутахассис тайёрлаш унинг юқори малакасини, ҳаракатчанлигини, унинг шахсини ривожлантириш учун энг қулай шарт-шароитларни таъминлаши керак. Мутахассиснинг компетенцияси тобора мураккаблашиб бораётганлиги сабабли муҳим аҳамият касб этмоқда. Бу ижтимоий тажрибанинг кенгайиши, ахборотни тақдим этиш ва қайта ишлашнинг янги ва жуда хилма-хил шакллари пайдо бўлиши, жамиятнинг мутахассисга бўлган сўровларининг тобора ортиб бориши билан изоҳланмоқда.

Замонавий глобаллашув шароитида мамлакатимиз ва бошқа кўплаб давлатлар сингари ҳаётнинг барча соҳаларига таъсир кўрсатадиган, янги қадриятларни илгари сурадиган ва устуворликларни ўзгартирадиган улкан ўзгаришларни бошдан кечирмоқда.

Олий таълим тизимида бўлажак мутахассисларнинг коммуникатив компетенцияларини ривожлантириш педагогик муаммо сифатида эканлигини таҳлил этар эканмиз, Ўзбекистон Республикасида таълим тизимини тизимли ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларини белгилаш, замонавий билим ва юксак маънавий-ахлоқий фазилатларга эга, мустақил фикрловчи, коммуникатив компетенцияларига эга юқори малакали кадрлар тайёрлаш жараёнини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон Фармони асосида “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Фармони[2] қабул қилинганлиги айтилиши мазкур муаммоларни бартараф этишга қаратилганлигини эътироф этиш мумкин.

Мазкур фармонда кадрлар буюртмачилари таклифлари асосида қабул параметрларини 2022 йилда ошириш, тўлов-контракт асосида ўқишга қабул қилиш параметрларини олий таълим муассасалари томонидан мустақил белгилаш тартибини жорий этиш, 2026 йилда қабул кўрсаткичини камида 250 мингга етказиш, давлат олий таълим муассасаларига академик ва молиявий мустақиллик бериш, шу жумладан улар томонидан меҳнатга ҳақ тўлаш, ходимлар сони, тўлов-контракт миқдори ва таълим шаклини мустақил белгилаш амалиётини йўлга қўйиш, давлат олий таълим муассасаларининг тегишли ҳуқуқ ва ваколатларини аниқ белгилаш каби масалаларига катта аҳамият қаратилган. Бу эса бўлажак мутахассисларнинг касбий компетенцияларини ривожлантиришга асос бўлади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Олий таълим тизимида бўлажак мутахассисларнинг коммуникатив компетенцияларини ривожлантириш борасидаги муаммолар бугунги куннинг долзарб ҳисобланган масала ҳисобланади. Шу боис, “Таълим тўғрисида” ги Қонунда мустақил фикрлайдиган, юқори малакали мутахассис кадрлар тайёрлаш тизими акс эттирилган [1]. Шу билан бирга, 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон “Ўзбекистон республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”[3]. фармонлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 19 июлдаги 606-сон “Олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрларни мақсадли тайёрлаш тизимини такомиллаштириш тўғрисида”[4] қарори мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу мақоламиз муайян даражада хизмат қилади деб ҳисоблаймиз.

А.Р.Ходжабоевнинг фикрича, компетент нуқтаи назаридан ёндашиш таълимнинг янги сифатига эришиш усули ҳисобланади. Албатта, бундай қараш тасодифий юзага келмаган, олимнинг таъкидлашича, бу ерда гап инсоннинг маърифатлилигини ўлчашнинг янги бирлиги ҳақида гап кетмоқда, чунки бугунги кунда

билим, кўникма ва малакалар таълим сифати даражасини тўлиқ ўлчаш, уни аниқлаш имконини бермайди [13].

Т.В.Штыкова "коммуникатив компетентликнинг" базавий асосий тушунчасини касбий аҳамиятли коммуникатив-шахсий, дидактик ва гностик билимлар, кўникма ва таркибида шунингдек педагогнинг касбий аҳамиятли сифатлари мавжуд бўлган ва унинг коммуникатив фаолиятининг самарадорлигини таъминлайдиган коммуникатив фаолият тажрибасининг интегратив яхлитлиги сифатида қарайди [15].

М.Стефанова таълим беришда таълим олувчиларнинг коммуникативлик компетентлигинининг устуворлигини белгилаши кераклиги ҳақидаги фикрни илгари суради, у "ўсиб келаётган авлод ўз таълим олишида ҳам, ҳаётида ҳам коммуникатив-инсоний жиҳадан саводли, мустақил бўлиши лозим" дейди[14].

М.Гулямова тадқиқотида бугунги кунда барча фанларни ўқитиш жараёнига компетенциявий ёндашув кенг тадбиқ этилишини шунингдек, эндиликда ўқувчи - талабаларга фан бўйича билим, кўникма ва малакалар беришнинг ўзи етарли эмаслиги, балки ҳосил қилинган билим, кўникма ва малакаларни турли вазиятларда амалий қўллаш малакасини шакллантириб бориш кераклиги аён бўлиб қолди. Бинобарин, компетенциявий ёндашувга асосланган таълим эгалланган билим, кўникма ва малакаларни ўз шахсий, касбий ва ижтимоий фаолиятларида амалий қўллай олиш лаёқатини ривожлантиришга йўналтирилган таълим бўлиб, ўқувчиларда мустақил фикрлаш, фаол фуқаролик позициясига эга бўлиш, ташаббускорлик, ахборот-коммуникация технологияларидан ўз фаолиятида оқилона фойдалана олиш, онгли равишда касб-ҳунар танлаш, соғлом рақобат ҳамда умуммаданий кўникмаларни ҳосил қилинишини назарда тутди[10].

Н.Муслимовнинг таъкидлашича, шахсга йўналтирилган таълим ўқитувчи ва талабаларнинг биргаликдаги таълим фаолиятини ташкил этиш ва амалга оширишни ўз ичига олади. Биргаликда ўқув фаолияти тугалланган шаклда дарҳол ва доимий равишда берилмайди ва унинг мазмуни фақат олинган билимлар мазмуни билан чегараланиб қолмайди, бу шахсни шакллантириш чегараларини кенгайтиришни англатади. Бу билим ва тажрибани уларни авлод, ишлаб чиқариш, ўзгартириш билан узатишнинг комбинацияси. Талаба шахсига йўналтирилган таълимни амалга ошириш жараёнида унинг мазмунига, воситалари ва турли усулларининг қандай тузилганлигига алоҳида эътибор қаратиш керак, сабаби улар талабага таълим олиш жараёнида ўқув материали, унинг турлари ва шакллари танлаш қобилиятини кўрсатишга имкон беради [9].

Бизнингча, бугунги кунда олий таълим тизимида педагогик фаолият олиб бораётган педагоглар фанга оид дидактик маълумотларни, билим, малака, кўникмаларни, ўз ижодий потенциалини, ахборотни узатиш ва етказишда коммуникатив мулоқот маҳоратини ўрни беқиёсдир, шунинг учун ҳар бир педагог коммуникатив қобилиятларини тизимли ривожлантириш устида ишлашлари ўта долзарбдир.

Тадқиқот методологияси

Мазкур ишда олий таълим тизимида бўлажак мутахассисларнинг коммуникатив компетенцияларини ривожлантиришнинг мазмуни, мақсади, вазифалари ўрганилди.

Ушбу мақоланинг назарий ва услубий асоси сифатида бўлажак мутахассисларда коммуникатив компетентликни ривожлантиришга оид адабиётлар ҳамда илмий мақолалар, педагог, психолог, социолог олимларнинг ушбу мавзуда олиб борган изланишлари, олимлар ва соҳа вакилларининг ёзма ва оғзаки фикр-мулоҳазаларини таҳлил қилиш жараёнларни кузатиш амалга оширилди.

Таҳлил ва натижалар

Учинчи минг йилликнинг охирида дунёқарашнинг ўзгариши алоқа ва ахборот

соҳасидаги инқилоб билан юзага келди. Оммавий компьютерлаштириш, энг янги ахборот технологияларини жорий этиш ва ривожлантириш таълим, бизнес, саноат ишлаб чиқариши, илмий тадқиқотлар ва ижтимоий ҳаёт соҳаларида таъсирчан ўзгаришга олиб келди. Ишлаб чиқариш ва дастурий таъминотни ишлаб чиқиш ва жорий этиш ахборотни тўплаш, қайта ишлаш ва узатишни тезлаштирди, бу эса, ахборотдан фойдаланиш имкониятларини тубдан кенгайтириш имконини берди.

Бугунги кунда олий таълим тизимида бўлажак мутахассисларнинг коммуникатив компетенцияларини ривожлантиришда хорижий тажрибалар алоҳида роль ўйнайди.

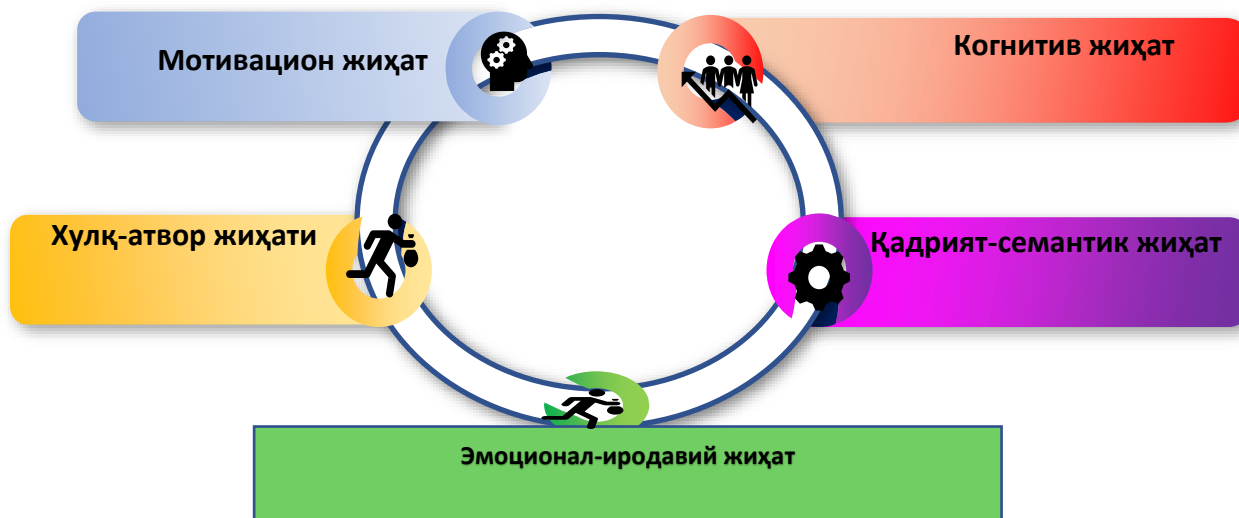
Олий таълим тизимида бўлажак мутахассисларнинг коммуникатив компетенцияларини ривожлантириш бир қанча тамойиллар асосида амалга оширилади:

1. Коммуникативлик тамойили. Шахсий мулоқот орқали шахсни бошқа маданиятларнинг маънавий қадриятлари билан таништириш.

2. Интерактивлик тамойили. Ҳақиқий ҳамкорликнинг мавжудлигини назарда тутати, бу ерда асосий эътибор мулоқот қобилиятларини ривожлантириш ва гуруҳ ишига қаратилган.

3. Ҳақиқийлик тамойили. Унинг моҳияти ўқув жараёнида материални ўрганишни рағбатлантирадиган ва адекват хатти-ҳаракатларга ҳисса қўшадиган реал вазиятларни яратишдир.

Коммуникатив компетенция ижтимоий ва касбий муҳитда муваффақиятни белгилайдиган мураккаб интегратив, яхлит ақлий шаклланишдир. Коммуникатив компетенцияни самарали амалга оширишда унинг таркибий қисмларига алоҳида эътибор қаратиш зарур.

Расм. Коммуникатив компетенциянинг таркибий қисмлари

Юқоридаги расмни таҳлил қилар эканмиз, олий таълим тизимида бўлажак мутахассисларнинг коммуникатив компетенцияларини ривожлантиришда мулоқотнинг мотивацион, эмоционал-иродавий, қадрият-семантик, когнитив жиҳатларига эътибор қаратиш назарий маълумотларни талабаларга етказишда коммуникатив компетенция самарадорлигини янада оширади.

Олий таълим тизимида бўлажак мутахассисларнинг коммуникатив компетенцияларини ривожлантириш муайян мулоқот шароитида мулоқот жараёнида кўникма ва малакаларни эгаллашни ўз ичига олади. Замонавий дидактика олий касбий таълим соҳасидаги давлат сиёсати вазифаларини амалга ошириб, компетенцияга асосланган ёндашувни фаол ривожлантирмоқда. Шунингдек, таълим жараёни

иштирокчиси нафақат интеллектуал ва когнитив фаоллигини, балки шахсиятини ҳам кўрсатиши мумкин бўлган дидактик шарт-шароитларни яратишга аҳамият қаратилмоқда.

Бугунги ривожланиб бораётган таълим тизими таълим олувчиларнинг коммуникатив компетентлигини ҳар жиҳатдан ўрганишни тақазо қилади. Замонавий педагогикада коммуникатив компетенция тушунчаси турли ёндашувлар асосида атрофлича ўрганиб чиқилади.

Замонавий жамиятдаги тез ўзгаришлар талабанинг коммуникатив компетенциясининг турли хил каналлар орқали маълумотларни аниқлаш, қидириш, алмашиш ва узатиш қобилияти каби элементларининг аҳамиятини белгилайди. Университет битирувчиси учун касбий соҳада самарали ҳамкорлик қилиш қобилияти, алоқа усулларидан мазмунли фойдаланиш жуда муҳимдир. Олий ўқув юртлари талабаларининг коммуникатив компетентлигининг энг муҳим таркибий қисмлари бошқа одамлар билан зарур алоқаларни ўрнатиш ва қўллаб-қувватлаш, ўзаро тушунишга эришиш, вазиятни аниқлашга имкон берадиган ўзаро боғлиқ билимлар, кўникмалар, фаолият усуллари мажмуасини ўз ичига олиши керак.

Олий таълим тизимидаги талабаларининг коммуникатив компетентлигини самарали ривожлантириш ва муваффақиятли ривожлантириш университетлар ўзаро муносабатларида ушбу компонентларни амалиётга татбиқ этишни талаб қилади. Шунингдек, бу ўқув жараёнида турли усуллар, шакл ва воситаларни, педагогик техникани танлаш ва қўллаш характеридаги устувор йўналишларни белгилайди, педагогик шартлар тизимини аниқлашга имкон берди.

Талабанинг коммуникатив компетентлигининг ривожланиш даражасини ўрганишнинг асоси сифатида ўқитувчи дидактик салоҳият тушунчасидан воситалар, усуллар ва шаклларнинг йиғиндиси, ажралмас бирлиги сифатида фойдаланиши керак.

Олий таълим тизими муаммоларида асосий жиҳатлардан бири сифатида дидактика ва педагогик билимларга қаратилади. Бунинг ечими эса ўрганишнинг моҳияти яъни қонуниятлар, тамойиллар, ёндашувлар ва вазифаларни амалга ошириш усул ва воситалар тизимини ўрганишни талаб қилади. коммуникатив компетентликни ўрганиш уларнинг дидактик имкониятларини тушуниш педагог шахсига таълим бериш жараёнида натижаларни белгиловчи омилларни кўра олишига имконият яратади. Бундан ташқари малакаларни шакллантириш, ривожлантириш ва баҳолаш жараёнида самарали усул ва шаклларни танлаб, уларни тўғри қўллашга имкон беради.

Замонавий олий таълим тизимида дидактик тамойил бу коммуникатив компетентлик тизимини ривожлантиришга ва тартибга солувчисига айланади. Шу муносабат билан “дидактик потенциал” тушунчасини амалиётга жорий этиш, уни ўқув жараёнида кўзланган мақсадларга эришиш самарадорлигини муносиб равишда таъминловчи тушунча сифатида қарашимиз, унинг мазмунини, қонуниятларини ва тамойилларини ҳам инobatга олган ҳолда ўтказилган усул, восита ва шаклларининг умумий мажмуи сифатида белгилаш зарур[11].

Дидактиканинг мақсади, унинг тамойиллари ҳамда методиканинг алоҳида компонентлари педагогик технология даражасида таълим воситаси ва шакллари биргаликда амалиётга тақдим этиш. Бунда эса бизга талабаларнинг коммуникатив компетентлигини ўрганишдаги дидактик имкониятларни аниқлаш анчайин қўл келади. Олий таълим мутахассисларни тайёрлаш сифатини янада ошириш, тадқиқотимизнинг

мақсадини амалга ошириш жараёнидаги усуллар ва шакллардан фойдаланиб, педагогик фаолиятнинг турли соҳалари учун мутахассисларни тайёрлаш даражасига сифатли баҳо беришга имкон беради. Мақсадга эришиш жараёнида ўрганиш, шунингдек, таълим, когнитив ва мулоқотни ривожлантирувчи вазифаларни ҳал қилади[12].

Дидактик принциплар коммуникатив компетентликни ривожлантиришда имкониятлари коммуникатив компетентлик даражасини баҳолаш жараёнида ўқитувчи ва талабанинг дидактик ўзаро таъсири турли хил воситалар, усуллар ва баҳолаш шаклларида фойдаланиш асосида амалга оширилади ва улар компетенцияни ривожлантириш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Олий ўқув юртли талабаларининг коммуникатив компетенциясини интерфаол тадқиқ қилиш усуллари шакли ва қўлланиладиган усулларига қараб уч турга бўлиш мумкин:

➤ баҳс-мунозарали: суҳбат, гуруҳ билан ташкиллаштирилган муҳокама, вазиятларни таҳлил қилиш ва ёзма тарзда муаммоли масалани йўналишини баҳолаш фаолиятининг шундай шакллари, бинобарин, маъруза матнлари, ижодий топшириқлар ҳусусан, иншо, ҳисобот, иншо, ҳисобот);

➤ ўйин: ролли ўйинлар, ишбилармонлик ўйини, вазият усули ва бошқалар;

➤ тренинг: лойиҳа усули, портфолио ишлаб чиқиш, коммуникатив тренинглар.

Хулоса ва таклифлар

Хулоса қилиб, лойиҳа усулида муҳокама элементлари ва ўйин шакллари ажратиб кўрсатиш мумкин, аммо уларнинг барчаси тренингнинг бир қисми сифатида қўлланилади. Олий таълим тизимида талабаларни интерфаол ўқитиш жараёнида ўрганиш ўқув жараёни муҳити билан ўзаро илмий алоқада коммуникатив компетентлик мазмунини ўзлаштиради, келгусидаги касбий фаолияти билан боғлиқ ҳақиқий коммуникатив вазиятларда янгидан-янги тажрибага эга бўлади. Ўзаро тушуниш, ҳамдардлик, мулоқот шерикларига нисбатан бағрикенглик кўникмалари ривожланади.

Бугунги кунда олий таълим муассасаларида бўлажак мутахассисларнинг коммуникатив компетенцияларини ривожлантириш асосий масалардан бири ҳисобланади. Бу борада қўйидаги йўналишлар бўйича тизимли ишларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Биринчидан, бугунги кунда амалга оширилаётган таълим тизимидаги ислохотлар негизида бўлажак мутахассисларнинг онглилиги ва фаоллигини ошириш учун ўқитиш жараёни шундай ташкил этиш керакки, бунда талабалар илмий билимларни ҳамда уларни амалда қўллаш методларини онгли ва фаол эгаллаб оладиган, уларда ижодий ташаббускорлик ва ўқув фаолиятида мустақиллик, ижодкорлик, тафаккур, нутқ техникасини ривожлантиришга хизмат қилишини таъминлашга эътибор қаратиш.

Иккинчидан, бугунги кунда рақамли иқтисодиёт даврида бўлажак мутахассисларнинг коммуникатив компетентлигини замон талаблари асосида шакллантириш ва ривожлантириш йўллари амалга ошириш.

Учинчидан, компетенция, айниқса, ҳар бир соҳа вакилларида касбий компетенция бўлажак мутахассисларнинг жамиятда тутган ўрнини белгилар экан,

жамият ҳам юқори малакали коммуникатив компетенцияга эга бўлган мутахассислар тайёрлашдан манфаатдор бўлишини уларга англаб етишларига эришиш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида»ги Қонуни – Т.: 2020 йил, 23 сентябрь //Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси: [www Lex.uz](http://www.lex.uz)
2. Шавкат Мирзиёев. “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сонли Фармони. <https://lex.uz/>
3. Шавкат Мирзиёев. Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш Концепцияси. 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон [Фармони](https://lex.uz/). <https://lex.uz/>
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 19 июлдаги 606-сон “Олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрларни мақсадли тайёрлаш тизимини такомиллаштириш тўғрисида” Қарори.
5. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш—юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови.-Тошкент:Ўзбекистон, 2017.-48 бет.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони. <https://lex.uz/>
7. Джон Равен. Компетентность в современном обществе. М., «Когито-Центр», 2002. – 396 с.
8. Зуннунов. А. Педагогика тарихи. Олий ўқув юртлари учун дарслик. Шарқ нашриёти. –Т.: 2004 й. 148-б.
9. Муслимов Н.А ва бошқалар. Педагогик компетентлик ва креативлик асослари. Ўқув-методик қўлланма. – Т.: “Sano-standart”, 2015. – 120 б.
10. Гулямова М.Х. Инглиз тилини ўқитишда талабалар коммуникатив компетенциясини ривожлантиришга интегратив ёндашув// : Автореф. дис. ... (PhD) пед наук / Гулямова М.Х. – Т.: 2019 й. 45-б
11. Musakhanova G. Design and research method as an innovative approach aimed at the development of organizational abilities of students in the process of independent work //CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS. – 2021. – Т. 2. – №. 09. – С. 110-115.
12. Мусаханова Г.М. Талабаларнинг мустақил таълим жараёнидаги ташкилотчилик қобилиятларини ривожлантиришнинг амалиётдаги аҳволи.« //Таълим ва инновацион тадқиқотлар» халқаро илмий-методик журнали. – 2021. – С. 275-280.
13. Ходжабаев А.Р. Научно-педагогические основы учебно-методического комплекса подготовки учителя труда: Дисс. ... докт. пед. наук. – Т.: 1992.
14. Стефанова М. Дидактическая коммуникация / Челябин. обл. ин-т усовершенствования учителей. Челябинск: Челябинский рабочий, 1992.
15. Штыкова Т.В. Формирование коммуникативно-дидактической компетентности у будущих учителей. Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических. Челябинск – 2003 г. 186 с.